

Янчук Лариса
(Київ)

ЄВРОПЕЙСЬКА ІНТЕГРАЦІЯ СЛОВАЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ (1993–2004 рр.)

За останні десятиліття у світі активізувались інтеграційні процеси, які відбуваються в різних регіонах світу, і охоплюють різні сфери відносин між державами. Важливе значення для розвитку таких процесів належить міжнародним організаціям, які в свою чергу спонукають держави до співробітництва у сфері виконання ними суверенних прав. Однією з таких міжнародних та регіональних організацій є Європейський Союз.

Зміни, які відбулися на початку 90-х років ХХ ст. в регіоні Центрально-Східної Європи, і розпад біполярного поділу політичної карти світу, призвели до падіння комуністичного режиму і виходу на міжнародну арену нових демократичних держав. Правильним буде зазначити, що відбулися зміни міжнародно-політичного характеру як на Європейському континенті, так і в усьому світі. Представники правлячих політичних кіл Чехословацької республіки, під впливом інтеграційних процесів, вирішили пройти спочатку шлях внутрішньої дезінтеграції, тобто, розподіл єдиної держави на окремі: Словацьку Республіку і Чеську Республіку, віддаючи перевагу національним інтересам, а не державним. Ці дві країни декларували однакові пріоритети своєї зовнішньої політики, проте вирішили приймати участь в інтеграційному процесі окремо одна від одної. Це був крок до усвідомлення своєї ідентичності, адже в процесі подальшого формування єдиної Європи, кожна з країн відстоювала інтереси своєї держави.

«Бархатна революція», так називають розподіл ЧРФР на дві суверенних держави, відбулася без будь-якого насилля, і у 1993 р. Словацька Республіка стала суверенною державою. Одним з основних зовнішньополітичних напрямків уряд вважав саме інтеграцію до Європейського Союзу. Досягнути цієї мети було досить складно, адже щоб стати членом ЄС мало прийняти політичне рішення стосовно цього питання, країна повинна пройти через справжню правову, економічну, культурну і навіть, до певної міри, цивілізаційну революцію¹, необхідним було прорахувати і проаналізувати всі «за» і «проти» членства в ЄС. Зрозуміло, що основними плюсами вступу до ЄС є розширення зони стабільності на її територію, посилення міжнародних політичних та економічних позицій, в першу чергу в рамках регіону. Будучи членом ЄС, країна отримує можливість приймати участь в процесі прийняття рішень в ЄС і тим самим матиме вплив на його розвиток зсередини. В економічному плані сформується простір як для нових інвестицій, так і для сучасних технологій в окремі галузі промисловості, що в перспективі може призвести до підвищення конкурентоспроможності економіки країни, і як наслідок, позиції їх на світовому ринку посиляться. Важливим було і те, що приєднавшись до ЄС, країна матиме можливість отримувати фінансові дотації із структурних фондів ЄС.

З іншої точки зору, необхідно було звернути увагу і на негативні наслідки після вступу до ЄС. Так, з членством в ЄС пов'язана часткова втрата суверенітету. Це стосується митної, торгової, сільськогосподарської політики,

технічних, екологічних норм і т.д. Вирішення відповідних питань перейде від національних органів до відповідних органів ЄС, звужиться простір для просування національних інтересів окремих держав в деяких областях. Ризиком для Словаччини було також підвищення конкурентного тиску на їх, поки що, слабку економіку. І ще одним з негативних наслідків був той факт, що після вступу до ЄС, кордони Словаччини стануть зовнішніми кордонами ЄС, що в свою чергу призведе до посиленої нелегальної міграції в прикордонні райони.

Отже, інтеграція до Європейського союзу вимагає не стільки зовнішньополітичної відповідальності, скільки внутрішньої – політичної, економічної, соціальної тощо. Проаналізувавши всі плюси і мінуси членства в ЄС, а також можливі наслідки не вступу до даної інтеграційної структури, керівництво Словацької Республіки прийшло до висновку, що членство в ЄС забезпечить гарантії демократичного розвитку їхньої країни, посилить її міжнародні позиції, буде стимулювати економічне зростання і закріпить її позиції в міжнародній економіці².

Оцінюючи процес інтеграції Словаччини до ЄС, потрібно зазначити, що після «бархатної революції» стартові позиції країни щодо проведення зовнішньої політики, яка є невід'ємним атрибутом незалежної держави, були у менш вигідному становищі, ніж, скажемо, у керівництва Чеської Республіки. Більше того, в Празі, столиці Чехословаччини, знаходилися всі центральні державні органи, всі відомства, які мали своїх спеціалістів і технічне оснащення. Багато політиків, дипломатів, політологів – чехи і словаки, – які довгий час пропрацювали в Празі, звичайно ж прийняли рішення продовжити свою кар'єру в Чеській Республіці. І як наслідок, Словаччина, особливо в перші роки своєї незалежності, потерпала від нестачі кваліфікованих кадрів. Негативним явищем була наявність в політичній сфері дилетантів, які не мали ніякого досвіду роботи. Вони не знали іноземних мов, не мали відповідної освіти, а подекуди не володіли навіть дипломатичним етикетом. Ці люди не одноразово були членами делегацій, які приймали участь в переговорах з представниками ЄС, а зазначені вище їхні якості, звичайно ж не могли не визвати обгрунтованні роздратування і упереджене відношення до Словаччини³.

Зазначені факти, звичайно ж, не можуть слугувати виправданням помилок, які допускала словацька сторона в процесі своєї інтеграції до ЄС, але, тим не менш, їх потрібно брати до уваги.

На засіданні Європейської Ради в Копенгагені, у червні 1993 р., вперше було сформульовано критерії для прийняття країн-кандидатів до Європейського Союзу. Так звані «копенгагенські критерії членства» включали в себе наступне:

1. стабільність інститутів, що гарантують демократію, верховенство права, дотримання прав людини, повагу і захист національних меншин (політичні критерії);
2. наявність дієвої ринкової економіки і здатність витримувати конкурентний тиск і дію ринкових сил у межах ЄС (економічні критерії);
3. здатність узяти на себе зобов'язання, що випливають з членства в ЄС, включаючи суворе дотримання цілей політичного, економічного, валютного союзу (інші критерії);
4. існування юридичних і адміністративних структур, які сприяли б прийняттю і запровадженню європейського права.

Таким чином, головний сенс «копенгагенських критеріїв» полягав у спробі забезпечити прийняття нових країн-членів ЄС, але без суттєвого гальмування

самого процесу поглиблення європейської інтеграції⁴.

Для кожної з країн-кандидатів Рада ЄС розробила на основі ретельного вивчення ситуації, крім загальних умов, індивідуальну «стратегію приєднання» із зазначенням пріоритетів, конкретних дій і строків їх виконання. В підсумку, в програму стосовно підготовки до членства Словацької Республіки було включено 98 серйозних задач⁵.

Шлях Словацької інтеграції до ЄС можна розділити на три періоди: 1993–1997 рр.; 1998 р. – рік парламентських виборів; 1999–2003 рр.

Перший період – з 1993 по 1997 рр. – характеризується нестабільністю державних інститутів Словаччини, нерозвиненістю партійної системи, економічною кризою і гострими протиріччями у внутрішньополітичному житті країни. Важливе значення для європейської інтеграції мав документ – Угода про асоціацію між ЄС та Словацькою Республікою, який було підписано в Люксембурзі 4 жовтня 1993 року. Отже, перед країною стояли досить складні завдання, від швидкості та ефективності вирішення яких залежало – чи усміхнеться доля і цій країні щодо членства в ЄС.

Проте не все так складалося, як бажалося. Перші роки самостійного існування Словацької республіки показали, наскільки обмеженими є знання їх керівників стосовно євроінтеграції, і з якою ілюзорною легкістю вони уявляли вступити до ЄС. В першу чергу, словацькі лідери приділяли увагу в основному політичному аспекту інтеграції і недооцінили складні інституціональні реалії ЄС так само, як і важливість секторальної інтеграції, тобто, потрібно було виконувати умови ЄС відповідно до змісту переговорного процесу.

Між тим кількість вимог до країн-кандидатів зростала. У 1995 р. було підготовлено і затверджено програму підготовки країн ЦСЄ до вступу в ЄС – Біла книга «Підготовка асоційованих країн Центральної і Східної Європи до інтеграції до внутрішнього ринку Європейського Союзу»⁶, за допомогою якої намагалися полегшити всім країнам-кандидатам виконувати відповідні вимоги.

Встановлення чітких критеріїв членства стало основою для подачі Словацькою Республікою (1995 р.) офіційної заяви з проханням прийняти її в члени ЄС. Тим паче, що зазначені вище критерії відповідали тим реформам, які потрібно було проводити в країні, щоб здійснити перехід від планової до ринкової економіки і від однопартійної держави до демократичної системи, незалежно від того, буде це відбуватися разом з ЄС чи без нього.

У цей період уряд Словацької Республіки очолював В. Мечіар, який на словах декларував бажання країни стати повноправним членом ЄС, схвалював політику Європейського Союзу в Центрально-Східній Європі, але реально разом із своєю правлячою коаліцією вживав такі заходи, які були гальмом в інтеграційному процесі Словаччини.

Автор вважає, що скоріш за все, навпаки, країна знаходилася по відношенню до інтеграційного процесу в стані спокою: не проводилися реформи, які потрібні були для досягнення стабільності демократичних інститутів, для створення правової держави, дотримання прав людини і захисту національних меншин. Більше того, відносини з ЄС в зазначений період характеризувалися недовірою, багаторазовими демаршами і взаємними обвинувачуваннями. Словаччина вела себе як ненадійний партнер, в першу чергу, у відносинах із Західною Європою, а також із своїми сусідами. Адже стати членом ЄС – це не просто відповідні переговори та дипломатичні демарші. Для цього потрібно здійснити необхідні економічні реформи, забезпечити політичну стабільність,

здійснити відповідні кроки у соціальній та законодавчій сферах, просувати життя в країні до стандартів, що існують в ЄС. У цьому, власне, і полягає суть інтеграції до Європейського простору⁷.

У зв'язку з вищезазначеним в грудні 1997 р. на саміті в Люксембурзі було прийнято рішення про виключення Словаччини із списку країн – Центрально-Східної Європи – потенційних учасників першої хвилі розширення ЄС. Така ситуація викликала незадоволення населення країни і її опозиційних партій, а це, в свою чергу, призвело до поступового послаблення позицій В.Мечіара.

Підсумовуючи, можна зазначити, що за період 1993–1997 рр. у Словаччині була відсутня будь-яка цілеспрямована зовнішня політика щодо підготовки вступу країни до ЄС.

На Люксембурзькому засіданні європейської Ради (грудень 1997 р.), який називали самітом розширення, було оголошено список держав, які найближче підійшли до виконання копенгагенських критеріїв: Кіпр, Польща, Угорщина, Естонія та Словенія. Що ж до Словацької Республіки, то вона разом з такими країнами як Латвія, Литва, Болгарія, Румунія та Мальта потрапила до другої хвилі розширення ЄС (або як ще їх називали «гельсінська група»).

На переговорах в Брюсселі 30 березня представники Європейської комісії передали представнику уряду Словацької республіки ключовий, для вступу до ЄС, документ. Це була програма партнерства, на основі якого повинні були розвиватися відносини між ЄС та країною. Зазначений документ став додатковою опорою для виконання умов, сформульованих на саміті в Копенгагені. Зазначалося, що підготовча стратегія країни має проводитися у більш посиленому режимі, необхідно було визначити найважливіші цілі і направити у цьому напрямку допомогу Європейського Союзу. Партнерство мало стати ключовим інструментом, який би мобілізував всі види допомоги країнам-кандидатам в процесі підготовки до членства в ЄС⁸.

Паралельно з програмою партнерства країна-кандидат повинна була до кінця березня 1998 р. розробити Національну програму прийняття норм (NPPA – National programme for the adoption of the acquis). В NPPA було встановлено графік виконання поставлених задач, а у разі необхідності визначені фінансові та адміністративні ресурси. Відповідальність за зміст NPPA лежала на урядові країни-кандидата.

Європейська Комісія кожного року публікувала свої звіти з відповідними висновками про досягнутий прогрес країни-кандидата у процесі приєднання до ЄС. У зазначених документах надавався аналіз проведених реформ відповідно до Копенгагенських критеріїв. При цьому Європейська Комісія брала до уваги лише вжиті заходи, а не ті, що готуються. Це був універсальний метод, який давав можливість на основі об'єктивного підходу порівняти й оцінити реальний прогрес країн на шляху вступу до ЄС.

На основі цих важливих документів Комісія приймала рішення відносно просування країни в інтеграційному процесі.

Доклад, який опублікувала Комісія у вересні 1998 р. відносно Словаччини не можна назвати позитивним. Реформний процес в словацькій економіці загальмувався. Наприклад, велика приватизація фактично була призупинена або, точніше, здійснювалась клановим шляхом в інтересах наближеної до правлячих кіл словацької олігархічної верхівки. У внутрішньополітичному житті Словацької Республіки установлювалися елементи авторитарного режиму. Уряд СР, незважаючи на укладений у 1995 р. в Парижі генеральний словацько-угорський договір про добросусідство і співробітництво, посилював

націоналістський тиск на 600-тисячну угорську меншину в країні і провокував напругу в стосунках з Угорщиною.

У політиці на міжнародній арені режим В.Мечіара балансував між Сходом і Заходом та спекулював на протиріччях між ними. Словаччина демонстративно розширювала зв'язки з Росією і вважалася Заходом «російським анклавом» в Центральній Європі. Внаслідок таких кроків СР фактично опинилася у зовнішньополітичній ізоляції з боку Заходу.

Був ще й ряд інших негативів, які засвідчували, що Словаччина в період правління В. Мечіара 1994–1998 рр. не виконувала принципи та вимоги загальноєвропейських інституцій з підготовки до вступу в ЄС. Це однак не завадило В. Мечіару, як вже зазначалося вище, демонстративно подати 27 червня 1995 р. на саміті ЄС в Каннах від імені Словаччини офіційну заявку на ступ до ЄС. Європейська рада на засіданні в Люксембурзі в грудні 1997 р., однак, не рекомендувала розпочинати переговори про вступ до Європейського Союзу з Словацькою Республікою, через не виконання нею політичних критеріїв вступу⁹. З погляду євроатлантичної інтеграції, для Словаччини період 1994–1998 рр. взагалі був майже повністю змарнованим часом. При цьому, мечіарівський режим постійно твердив про прагнення стати членом ЄС, а насправді робив протилежне¹⁰.

Для Словаччини 1998 р. був переломним роком, в якому відбулися кардинальні зміни. В країні пройшли парламентські вибори. Коаліційна влада прем'єр-міністра М. Дзурінди, яка перемогла на парламентських виборах, і яких об'єднувало критичне відношення до «меч'яризму» розгорнула надзвичайно бурхливу дипломатичну активність, поставила за мету як найшвидше вивести країну із стану міжнародної ізоляції і подолати негативне рішення ЄС на Люксембурзькому саміті в грудні 1997 р. (вона не потрапила до першої хвилі розширення ЄС). Згідно з інформацією Європейської комісії, Словацька Республіка єдина країна-претендент серед країн Східної Європи не виконала політичні критерії визначені заключним копенгагенським самітом Європейського Економічного Союзу (ЄЕС).

Невдовзі керівництво нової словацької політичної сили почало тісно співпрацювати з представниками європейської комісії і країнами-членами ЄС. Одним з перших конкретних кроків уряду була розробка «Плану інтенсифікації процесу інтеграції Словацької Республіки до Європейського Союзу» (24 лютого 1999 р.), в якому словацька сторона зобов'язалася розвивати більш тісніші взаємовідносини зі всіма країнами-членами ЄС, а також з Чеською Республікою та Угорщиною¹¹.

Протягом 1999 р. кабінет М. Дзурінди проводив позитивну офіційну зовнішню політику в напрямку просування до ЄС. Члени словацького уряду відвідували своїх урядових колег в країнах які були членами ЄС. У порівнянні з попереднім урядом, міністерські контакти з представниками країн-членів ЄС відверто посилювались. На позитивні зміни у взаємовідносинах Словацької Республіки і Європейського Союзу першим позитивно відреагував Європейський парламент. Його депутати висловили новому словацькому кабінету свою підтримку в формі численних заяв і резолюцій.

У Регулярному докладі Європейської Комісії 13 жовтня 1999 р. було зазначено про позитивні зміни, яких досягла Словацька Республіка під час інтеграційного процесу. Завдяки змінам, які відбулися в Словацькій Республіці в період з вересня 1998 р., покращилася ситуація практично в усіх областях. З погляду економічних критеріїв – створення функціонуючої,

конкурентоспроможної ринкової економіки, Словаччина ще мала певні недоліки: призупинено купонну приватизацію з несплаченими населенню коштами, хитка банківсько-фінансова система із збанкрутілими банківськими і не банківськими фінансовими інституціями, збитковий аграрний сектор, нерозвинена транспортна інфраструктура. Однак, проблеми економічного росту Словаччини вирішувалися в основному за рахунок досить вдалого масового залучення іноземних інвестицій.

Коаліційний уряд М. Дзуринди проводив виключно правоорієнтовану економічну політику. Було реформовано з елементами переведення на платну основу систему охорони здоров'я, розгорнуто пенсійну реформу і введено додаткове пенсійне страхування. Оздоровлено за бюджетний рахунок банківську систему. Така економічна політика словацької влади повністю схвалювалася керівними органами ЄС і міжнародними фінансовими інституціями, які вважали Словаччину найбільш прореформною країною серед нових членів ЄС¹².

На сесії Європейської Ради в Гельсінкі в грудні 1999 р. було вирішено розпочати переговори про вступ до ЄС з Словацькою Республікою. Переговори з країнами «другої групи», або як ще їх називали «гельсінська група», офіційно відкрилися 15 лютого 2000 р. в Брюсселі. Вважалося, що Словаччина уже виконала політичні критерії для вступу. Так, можна погодитися, що в області демократії, прав і свобод громадян в СР настало суттєве покращення. Автор вважає, що це була велика і важлива перемога в зовнішній політиці новоствореного словацького уряду.

Не дивлячись на потепління у стосунках Словаччини з ЄС, не все відбувалося гладко та успішно. У листопаді 2000 р. суттєво загострилось внутрішньополітичне становище в країні, оскільки В. Мечіар, використовуючи чинники зростання рівня безробіття, падіння популярності урядової коаліції на чолі з М. Дзуриндою, ініціював проведення референдуму з питання дострокових парламентських виборів. Напередодні цієї події 22 жовтня 2000 р. у Братиславі з візитом побував канцлер ФРН Г. Шрöder. Він наголосив на підтримці уряду М. Дзуринди, який забезпечує успішне проведення реформ, необхідних для вступу Словаччини до Європейського Союзу. Низька активність виборців сприяла провалу референдуму, що стабілізувало внутрішньополітичне становище в Словаччині¹³.

У 2002 р. В. Мечіар знову вирішив поборотися за посаду прем'єр-міністра. На парламентських виборах його партія отримала найбільшу кількість голосів. Наслідки його перемоги могли б призвести до небажаних змін у зовнішній політиці країни. Проте сформувати уряд йому не вдалося. М. Дзуринда взяв руль у свої руки, на що Європейський Союз відреагував дуже позитивно, адже за період з 1999 по 2003 рр. Словацька Республіка спромоглася виконати практично всі поставлені задачі перед країною і її керівництвом. Словакам вдалося підвищити рівень середньої зарплати, зменшити кількість безробітних та імплементувати своє законодавство відповідно до європейських норм. Під час переговорів з Брюсселем Братислава дипломатичним шляхом добивалася дотацій для розвитку сільського господарства, інших галузей економіки. Переговори було проведено навіть по відношенню до бринзи, сливовиці та токайського вина – традиційних національних продуктів. Дипломатам прийшлося проявити спритність, щоб несертифіковані словацькі делікатеси все ж таки потрапили до Європи. Дипломати і політики сказали своє вагомe слово. Тепер черга – за народом Словаччини¹⁴.

У Словаччині референдум щодо вступу до ЄС відбувся 16–17 травня 2003 р.

Виборці сказали «так» об'єднаній Європі. За попередніми даними, в референдумі взяли участь 52,15% громадян. При цьому 92,46% словаків проголосували за вступ до ЄС. Проти вступу Братислави до ЄС було 6,2% виборців¹⁵. Як заявив прем'єр-міністр Словаччини Мікулаш Дзуринда, більшість виборців віддали свої голоси за приєднання до Європейського Союзу, адже вони розуміли, що у країні немає іншого шляху, як шлях до Європи. Результати голосування були позитивно сприйняті як політичними діячами Словаччини, так і офіційними представниками Європейського Союзу.

«Чорна діра» – так п'ять років тому назвала Словаччину держсекретар США Мадлен Олбрайт. Рівень життя в країні на той час був набагато нижчим, ніж у сусідів. Але з тих пір Братислава змогла довести, що достойна бути прийнятою в європейську сім'ю і мати свою «зірочку» на прапорі Європейського Союзу. На сьогоднішній день Словацька Республіка входить до п'ятірки самих розвинених з бувших соціалістичних країн, яка провела величезну трансформаційну роботу на шляху європейської інтеграції і з 1 травня 2004 року є повноправним членом Європейського Союзу, чим знаменувала перехід до нового етапу існування своєї країни уже в рамках розширеної Європи і єдиного внутрішнього ринку та політико-безпекового простору ЄС¹⁶.

П'яте розширення ЄС було викликом для всіх країн розділеного континенту. Воно було безпрецедентне за масштабом і здійснювалося за новими геополітичними умовами. Новим було те, що процеси поглиблення інтеграції і її географічного розширення проходили одночасно. Характер того, що відбувалося утруднював прогнози стосовно життєдіяльності ЄС в розширеному складі. Реформа виконавчих органів, яка була обов'язковою умовою розширення ЄС, затяглась. На той час не були чітко визначені механізми майбутнього існування країн-членів ЄС; незрозумілим було, якою мірою єдина Європа буде управлятися і чи буде її політика ефективною.

Тому Словацькій Республіці важливо було вступити до ЄС максимально готовою до будь-яких форм взаємної кооперації і без обтяжливих внутрішніх проблем. Адже після розширення Європейського Союзу вона ставала і його проблемою, а в подібному «імпорті» ЄС, звичайно ж, не був зацікавлений.

Події останніх десятиліть показали зростання впливу Європейського Союзу на міжнародній арені. З його розширенням пов'язано немало сподівань. Навіть в умовах різкого збільшення впливу США, позиції в ЄС достатньо сильні, щоб відігравати важливу геополітичну роль в світі. ЄС є головною можливою протидією американській гегемонії. Важливо щоб ЄС максимально використовував свій потенціал в рамках позитивного впливу на міжнародну політику, економіку, безпеку, культуру. Тільки як єдине ціле Європа зможе вести ефективну боротьбу проти міжнародної злочинності, тероризму, наркобізнесу. Розширення ЄС яке відбулося в 2004 р. було, з одного боку, ризикованим експериментом, а з іншого, епохальним проривом в розвитку Європи. З одного боку, як вже згадувалося, посилилися позиції ЄС у світі, а з іншої – від нього вимагаються величезні затрати і політичні зусилля. А що до нових членів ЄС, то на них чекали немалі труднощі, пов'язані з адаптацією до умов існування в новій системі координат¹⁷.

Важливо, щоб Словацька Республіка, та й інші країни світу, які стали членами ЄС в 2004 році, активно приймали участь в розвитку оновленої Європи, сприяли її прогресу в усіх областях і, разом з тим, зберігали і збільшували своє національне надбання.

Annotation

Special attention is given to basic problems and stages of the eurointegration of the Slovak Republic. Internal and external prerequisite of Slovakia's accession to the European Union has been analyzed on original historic documents and materials.

Анотація

У статті автор приділяє основну увагу проблемам та етапам євроінтеграційного процесу Словацької Республіки, зокрема на конкретно історичному матеріалі аналізує внутрішні та зовнішні передумови вступу Словацьчини до Європейського Союзу.

Рецензент: Віднянський С.В. – д.і.н., проф., завідувач відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту історії України НАН України.

¹ Див.: Гудима Б. Дорогою до спільного дому // Політика і час. – №5 – К., 1998. – С. 4.

² Див.: Эйтваникова М. Новая волна расширения //www.ng.ru.

³ Див.: Эйтваникова М. Новая волна расширения //www.ng.ru.

⁴ Див.: Мороз Д.О. Формування системи багатостороннього співробітництва країн-членів Вишеградської четвірки (1991-2004 рр.) // Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук, К., 2006. – С. 6.

⁵ Див.: Иванов И. Расширение Евросоюза: сценарий, проблемы, последствия // Мировая экономика и международные отношения. – 1998. – №9. – С. 24.

⁶ Див.: Biela kniha. Priprava asociovanych krajín strednej a vychodnej Europy na integráciu do vnutrotrného trhu unie. Bratislava, 1995.

⁷ Див.: Гудима Б. Дорогою до спільного дому // Політика і час. – №5. – К., 1998. – С. 4.

⁸ Див.: Эйтваникова М. Новая волна расширения //www.ng.ru.

⁹ Див.: Duleba A. Slepý pragmatizmus Slovenskej východnej politiky: Aktuálna agenda slovenska ruských bilaterálnych vzťahov. – Br.: VC SSZP, 1996.

¹⁰ Див.: Андрейко В. Етапи зовнішньополітичного співробітництва між Чеською і Словацькою Республіками (1993–2006 рр.) // Науковий вісник ужгородського університету. Серія Історія, Випуск №18. – Ужгород, 2007. – С. 23.

¹¹ Див.: Narodna obroda. Roc. C. 46. 1999. 25. febr.

¹² Див.: Андрейко В. Етапи зовнішньополітичного співробітництва між Чеською і Словацькою Республіками (1993-2006 рр.) // Науковий вісник ужгородського університету. Серія Історія, Випуск №18. – Ужгород, 2007. – С. 24.

¹³ Див.: Мельникова І.М., Мартинов А.Ю. Розвиток відносин України з країнами Центральної та Південно-Східної Європи (90-ті роки ХХ ст.) // Україна і Європа (1990–2000), Ч.1, Україна в міжнародних відносинах з країнами Центральної та Південно-Східної Європи. Анотована історична хронікає. – К., 2001.

¹⁴ Див.: Vladimír Bilcik // Slovenská cesta do Európskej únie – vývin po voľbách 1998.

¹⁵ Див.: www.government.gov.sk Referendum o vstupe Slovenskej republiky do Európskej unie.

¹⁶ Pravda. – 2004. – 13 mája. – S. 8.

¹⁷ Див.: Эйтваникова М. Новая волна расширения //www.ng.ru.